

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Gebrokenheid van het leven

goed motief of smoes

J.H. Kuiper ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - J.H. Kuiper Gebrokenheid van het leven	429
<i>Meditatief</i> - A. Koster Kruis wordt munt	432
<i>Wandelen met God</i> - B. Luiten Eerste liefde als tweede onderwijs	433
<i>Achtergronden</i> - P.H.R. van Houwelingen Pastorale instructiebrieven	435
<i>Achtergronden</i> - G. Kwakkel Wat Stefan Paas werkelijk bedoelt	437
<i>Aan de broederweg</i> - C.J. de Ruijter TU Kampen staat voor Bijbelgetrouw opleiden	440
<i>Lied van de week</i> - A. de Heer Liedboek 216 'Laat groot en klein'	441
<i>Schriftstudie</i> - E.A. de Boer Handelingen 13:48	443
<i>Meegelezen</i> - T. Groenveld Ik ben gedoopt!	447
<i>Gedicht</i> Jezus' sterven	428
<i>Uit de kerken</i>	

Hoe je de tijd waarin we leven ook taxeert, duidelijk is dat er een afstand is tussen het ideaal en de werkelijkheid. In een van de catechisatieleergangen van dit moment (geloof.nu) is een les gewijd aan de ideale mens, die steeds meer op Jezus Christus gaat lijken.

We worden immers door de heilige Geest vernieuwd tot het beeld van Christus. Zie zondag 32. Als je daarover in gesprek gaat, is de conclusie al snel: mooi gezegd, maar het komt er niet van. Kan ik het maken om elke keer met dezelfde dingen bij God aan te komen en dan weer om vergeving te vragen? Ik weet best dat het verkeerd is, maar ik doe het toch. Een oplossing zou kunnen zijn: dan kom ik daar maar niet mee aan bij God; ik zet mijn gebedsleven even stop. Maar dat voelt ook niet goed. Een andere oplossing is dan om te kiezen voor inderdaad die ideale christen en te geloven dat je heel ver daarin kunt komen. Een voorbeeld daarvan was maandag 23 maart te lezen in het Nederlands Dagblad, waar Wilkin van der Kamp, de man van het bevrijdingspastoraat in toegespitste vorm, op een bijeenkomst in Spakenburg ook opmerkte dat vergeven geen proces is, maar een daad. Dat doe je gewoon. Over dat onderwerp zelf is in de loop van de tijd regelmatig in *De Reformatie* geschreven. Het gaat hier om de redenering. Het leven lijkt wat heen en weer te gaan tussen een je neerleggen bij de gebrokenheid van het bestaan en een irreële geacht idealisme. Ik wil daar in dit artikel en in een volgend over nadenken, vooral vanuit de vraag of die gebrokenheid van het

leven als motief voor de keuzes die je maakt gebruikt kan worden en of daarmee er een soort bron voor normen ontstaat buiten de Bijbel om. Aanleiding voor dit onderwerp zijn opmerkingen van L. Heres in zijn boekje *Broeder weg*, dat onlangs uitgekomen is en waarin hij een analyse wil geven van de toestand van de kerken. Een van de door hem genoemde punten is bijvoorbeeld dat de laatste synodes ten onrechte voor die gebrokenheid van het bestaan aandacht gevraagd hebben, met name in hun besluiten over echtscheiding. In dit eerste artikel gaan we enkele punten uit de geschiedenis van de kerken na: hoe speelde toen de zondige werkelijkheid een rol in het kerkelijk leven. In een tweede artikel wil ik nagaan of en wat de Bijbel daarover zegt.

De gematigde Calvijn

Wie het heeft over de spanning tussen ideaal en werkelijkheid, kan niet om het onderwerp tucht heen. Daar is een dubbel beeld te herkennen. Terwijl enerzijds de indruk bestaat dat de tucht binnen de kerken niet of minder gehandhaafd wordt, spreken de getallen een andere taal. De laatste jaren is in de statistische overzichten in het Handboek te lezen dat er zo'n zestig à zeventig mensen jaarlijks via de derde trap van censuur buiten de gemeenschap van de kerk komen te staan. Dat is een opvallende stijging ten opzichte van het recente verleden, waarin het ging om zo'n dertig à veertig mensen. Het zou een verder voerende analyse waard zijn om er achter te komen wat hier aan de hand is. Om welke 'zonden' gaat het dan met name? Klopt het beeld dat vooral het vierde en het zevende gebod als grond voor de censuur gebruikt worden? Waarom een verdubbeling van het aantal tuchtzaken dat tot de laatste trap van censuur leidt?

wie weet te leven met die spanning in zijn eigen bestaan, kan geduld hebben met een ander

In het Calvijn jaar 2009 kun je dan ook niet om de reformator heen die een duidelijk stempel zette op de Gereformeerde Kerken. Waar mensen van nu tegen aan lopen is zijn belijndheid. Een debatavond kan georganiseerd worden onder de titel; de intolerante Calvijn. De liberaal dr. P.G.G. van Schie wist die lijn tot vandaag toe te volgen. Toch zou je evengoed kunnen duidelijk maken dat er een andere lijn in zijn denken en onderwijs te zien is. Die van het geduld. Op die lijn legt dr. W. Balke de nadruk in zijn dissertatie over Calvijn en de Doperse radicalen. Terwijl de laatsten, als er sprake was van verkeerde dingen in de gemeente, met ongekende radicaliteit de tucht toepasten, pleitte Calvijn juist voor geduld en bracht hij het vertrekpunt in rekening. Je hebt te maken in veel gevallen met mensen die alles van de grond aan moesten opbouwen in hun geloof. Zijn aanpak is terechtgekomen in onze Heidelbergse catechismus, in de zondag over de tucht, verder uitgewerkt in de procedure, getekend in de kerkorde. Daar spreekt eerder gematigdheid uit dan intolerantie. Onlangs merkte iemand op, over de tucht sprekend, dat hij bijna de stelling zou wagen dat die niet over de zonde

gaat, maar over onbekeerlijkheid. Zo gewaagd is die stelling niet. Integendeel; de dynamiek van het christelijk leven is daarin verwoord. Een leven dat zich schoksgewijs of geleidelijk ontplooit tussen de polen van de ideale mens in wording en de oude, afstervende mens. Juist wie weet te leven met die spanning in zijn eigen bestaan, kan geduld hebben met een ander. Wie zich onttrekt aan die spanning door zich blijvend neer te leggen bij het kwade in zijn leven of de vermaning vanuit de Bijbel naast zich neer te leggen, komt uiteindelijk buiten de levensgemeenschap met God te staan en de christelijke kerk kan niet anders dan dat op een gegeven moment constateren. Het is de blijvende verdienste van Calvijn dat hij de ogen opende voor die werkelijkheid in ons leven, tegen het rigorisme van de dopersen en tegen de praktijk van zijn dagen waarin het verkeerde wel bekend verondersteld werd, maar in de kerk de tucht verworden was tot een karikatuur.

De felle Klaarhamer

Aan het einde van de negentiende eeuw schreef dr. A. Kuyper zijn *Tractaat van de Reformatie* van de kerken. Hij was toen nog predikant binnen de Nederlands Hervormde kerk en gaf in zijn boekje een soort blauwdruk van de ideale kerk. Een paar jaar later, in 1886, vond de Doleantie plaats. Dat was de beweging waarin veel mensen rond 1886 alsnog, na de afscheiding, afscheid namen van het instituut van de Nederlands Hervormde Kerk. Ze braken met de synode en wilden als plaatselijke gemeente, met behoud van kerkgebouw, het verband verlaten. Ik wil aandacht vragen voor ds. P.W.J. Klaarhamer. Hij is van 1886-1891 predikant geweest te Middelburg en van daaruit gaf hij leiding aan de Doleantie in Zeeland. Twee dingen vallen op in het optreden van Klaarhamer in Zeeland:

- Een heel besliste keus voor de gereformeerde belijdenis. In zijn Zeeuwse tijd schreef hij een brochure over de kerk volgens de gereformeerde belijdenis, waarin hij als volgeling van A. Kuyper beslist niet relativerend spreekt over de vele verschijningsvormen die de kerk kan aannemen (pluriformiteit, voor wie van moeilijke woorden houdt). Duidelijk spreekt hij over ware en valse kerk.
- Mildheid in de omgang met anderen. Dat blijkt uit gesprekken die hij in Middelburg aanknoopte met de Ledeboeriaanse gemeenten, een van de oorsprongen van de Gereformeerde Gemeenten van nu. Uiteindelijk leidden ze niet tot eenheid met deze groepen, maar hij zocht ze wel. Het blijkt ook uit het advies aan de raad van Vrouwenpolder, ook een Doleantiegemeente, waar hij consulent was. De broeders hadden hem gevraagd of nu de kerk tot reformatie overgegaan was, ook maar niet direct de tucht ingevoerd moest worden. Daarover gaat het toch ook in de visie van Kuyper. Zijn antwoord was: ga daar eerst maar eens een aantal jaren over preken. Van uitstel kwam overigens geen afstel: een tiental jaren later was men zover. Billijkheid is niet altijd een symptoom van slapheid.

In de kerkgeschiedenis komen we zijn naam weer tegen in 1905, rond de synode van Utrecht. Het is voor de vrijgemaakten een beetje een beruchte synode, omdat die in de strijd van die dagen de kool en de geit wilde sparen.

Het ging toen om de vraag wat voor hoop je hebt voor je vroeg gestorven kinderen. Voor ds. Klarhamer een heel wezenlijke vraag: een van zijn kinderen, een meisje, is vroeg overleden. Het is belangrijk om dat erbij te bedenken: de babysterfte was enorm. De synode brak zich het hoofd niet over dogmatische pietluttigheden, maar over existentiële vragen. Overigens is de discussie hierover binnen de gereformeerde gezindte, zoals blijkt uit een artikel in het Reformatorisch Dagblad, nog steeds niet verstomd.

billijkheid is niet altijd een symptoom van slapheid

Het is opvallend dat hij zich op die synode ingezet heeft voor de pacificatieformule die jarenlang de strijd kon doen bedaren. Een formule, die uitblinkt in onduidelijkheid, zouden we nu zeggen. Waar het mij nu om gaat is niet, dat die formulering van toen het laatste woord over de waarde van het verbond zou spreken, maar dat deze predikant zich zo ingezet heeft voor de vrede binnen de kerken. Zie hierover: *Anderhalve eeuw gereformeerden stad en land, afdeling Utrecht*. Klarhamer laat zich hier kennen als iemand die duidelijk zijn eigen mening heeft, maar die ondergeschikt maakt aan de vrede binnen de kerken. Voor ons onderwerp is de combinatie bij hem van duidelijkheid en geduld belangrijk. Kennelijk wist hij te rekenen met de gebrokenheid van het leven: je kunt niet zomaar, na tientallen jaren volkskerkelijk denken, de tucht weer invoeren. Daar is onderwijs voor nodig vanuit de Bijbel. Tegelijk rekende hij met de situatie van het moment. Wie een portret van hem gezien heeft, beseft dat dit niet komt door slapheid of meegaandheid in zijn karakter. Maar in zijn optreden deed hij, net als Calvijn, recht aan de twee polen van het christelijk leven.

Historisch besef

In de kritiek op Calvijn komt telkens weer de mens van de eenentwintigste eeuw naar voren, die bepaalde dingen, zoals de waarde van een democratie, goed op het netvlies heeft staan en vanuit het hedendaagse inzicht de voorgangers meet die diverse dingen uiteraard nog niet gezien hadden en soms ook een andere weg wijzen. In zekere zin is dit ook een vorm van idealisme dat zijn ogen sluit voor de weerbarstige werkelijkheid waarin we leven en waarin de mensen vijfhonderd jaar geleden ook leefden, al zag die er toen duidelijk anders uit dan nu. Ik heb het altijd onbillijk gevonden om mensen van vroeger onder de maatlat van vandaag te sturen en er daarbij van uit te gaan dat we inmiddels 'verder' gekomen zijn. Elke keer als de (kinder)doop bediend wordt, klinkt de erkenning dat God bij ons begint bij het absolute nulpunt. Wij maken andere fouten dan de mensen van vroeger, maar zeker niet minder. Je kunt zeggen dat Klarhamer dat ook tegen kwam in zijn tijd, toen hij rond 1905 al tekenen van verval binnen de gereformeerde kerken ontwaarde. Als onder ons de verzuchting klinkt dat het allemaal veel minder helder is dan bijvoorbeeld vlak na de Vrijmaking en dat met name de christelijke levenswandel onder druk staat, is er niets nieuws onder de zon. Dat hoort erbij, zou ik bijna zeggen, zonder verkeerde dingen goed te willen praten. Historisch besef helpt om billijk te blijven in je blik op het verleden en in je taxatie van vandaag.

Gedoogbeleid

Nederland heeft het gedoogbeleid uitgevonden. Verdoevende middelen zijn verboden, maar de verkoop van kleine hoeveelheden hasj wordt gedoogd. Dat geldt van een heleboel dingen. De overheid maakt afspraken over de zaken waarop gehandhaafd wordt. Lang niet alles kan aangepakt worden. In het artikel 'onveilig opvoeden' op de website www.gemeentevandaag.nl¹ wijst Henk Algra, orthopedagoog erop dat zo'n soort opstelling funest is in de opvoeding. Je erkent daarbij wel normen, maar in een 'toe-dan-maar-houding' keur je alles goed. Je geeft eigenlijk een dubbel signaal, waarbij, in de termen van dit artikel, de gebrokenheid van het leven het wint van de ideale mens. Eigenlijk weten we al sinds de hogepriester Eli dat dit niet werkt. Daar zit ook geen spanning meer in. Als zo'n beleid het kerkelijk leven zou kenmerken, was er geen sprake meer van groei. Het verwende kind dat eenmaal gemerkt heeft dat een beetje zeuren effectief is, zoekt de volgende keer een nieuwe grens. Binnen de kerken is het net zo. Het is een kwestie van zelfonderzoek voor een gemeente om na te gaan of zo'n houding voor hen kenmerkend is. Dan wordt de norm nog wel erkend, maar die is in feite krachteloos gemaakt. Zoals ik wel eens te horen kreeg: dat moet je als predikant natuurlijk zeggen, maar in het echte leven gaat het anders...

Goed motief of smoes

De gebrokenheid van het leven kan dus inderdaad als smoes gebruikt worden. Als je daarmee de strijd ontloopt en ruimte maakt voor zondige praktijken, gebeurt dat. Overigens kan er daarbij meer een rol spelen: altijd maar te moeten vechten is vermoeiend genoeg. De nadruk leggen op de andere pool dan? Tegelijk kun je er niet onder uit dat de praktijk van ons bestaan soms mijlenver afstaat van de aanduiding van de vader van Johannes de Doper: een rechtvaardig man. Hetzelfde gold ook voor zijn vrouw. Je moet vanuit de werkelijkheid van ons bestaan wel mee rekenen met de gebrokenheid. Het heeft geen zin om uit verontwaardiging over misbruik van de éne pool (gebrokenheid van ons bestaan) te vluchten in een idealisme: alle nadruk op de andere pool. Misschien is het recept van Klarhamer aan de pas-gereformeerde kerk dan nog steeds actueel: ga maar eens helder preken en laat Gods woord zijn werk doen. De Bijbel verbindt daar beloften aan. Juist als het vrij naar voren gebracht wordt. Dat woord heeft immers voor het eerst ook geklonken in een verre van ideale werkelijkheid. In een volgend artikel gaan we na hoe God zelf rekening houdt in zijn woord aan ons.

Ds. Jan Kuiper is productontwikkelaar bij Steunpunt Gemeenteopbouw.

noot

1. Verschijningsdatum 1 april 2009

Kruis wordt munt

‘Geef wat van de keizer is aan de keizer...’

Marcus 12:17

A. Koster ■

De strikvraag is helder: of Jezus zegt dat je de Romeinse keizer de belastingmunt niet moet betalen - en dan komt hij in problemen met de overheid. Of hij zegt dat het wel moet - en dan komt hij in problemen met zijn volk. De strop ligt om de nek, Jezus hoeft alleen het touw maar aan te snoeren met zijn eigen antwoord.

Die munt... voor joden was die een ergernis. Niet eens de belasting op zich: die werd wel betaald, al of niet met tegenzin. Maar de munt zelf, met een afbeelding van een mens - voor het gevoel van de joden van die tijd een flagrante overtreding van het tweede gebod: er stond een gesneden beeld op! En het opschrift was helemaal een aanstoot. ‘Tiberius, zoon van de goddelijke Augustus.’ Een mens die zichzelf God noemt: een flagrante overtreding van het eerste gebod!

Misschien is daarom die munt wel gepast. Gepast om de mond te snoeren van die andere mens die Zoon van God zegt te zijn. Maar die andere mens verzilverd zijn claim van goddelijkheid meteen door goddelijke wijsheid te tonen. Hij laat de beeltenis van de keizer nog eens goed zien en zegt dan: ‘Geef de keizer wat des keizers is...’. Ja, inderdaad, dat is zo ingewikkeld niet, en de zaak is afgedaan. Maar wacht even: Jezus gaat door met spreken. ‘... en geef God wat Hém toekomt.’ Waarom zegt Hij dat erbij? Daar ging het toch helemaal niet om? En daar zijn de Farizeeën het toch ongetwijfeld mee eens? Een overbodige uitweiding!

Of zit hier een goddelijke diepte in dit antwoord? Is er naast de keizerlijke munt soms nog een munt in omloop, een munt met de afbeelding van God?

Nee, geen munt. Wel een mens. Jezus. Hij is de afbeelding van God (Hebr. 1:3). Hij komt God toe. Hij is van God afkomstig. En het wrange is: juist Hém willen de Farizeeërs uitleveren aan... de keizer. Want als Jezus zich nu maar tegen de belastingplicht verklaart, kunnen ze Hem mooi op grond van hoogverraad uitleveren aan de keizerlijke gouverneur!

Wat uiteindelijk tóch is gebeurd. En op keizerlijk gezag wordt Jezus, Gods afbeelding, uiteindelijk aan een kruis geslagen. Jezus, Gods muntstuk, sterft aan een kruis. Maar zelfs zijn kruis wordt munt. Dat is de goddelijke ironie over alle aardse macht, over keizers, koningen en vorsten: Jezus' kruis is munt. Betaling voor ieder die zich bij God diep in het krijt weet te staan. Meer dan genoeg voor ieder die zijn faillissement bij God erkent.

En voor ieder die vervolgens beseft: ook ik draag Gods beeltenis. Ik ben gemaakt naar Gods beeld. Zoals een munt met de afbeelding van de keizer van de keizer is, zo ben ik als beeldrager van God eigendom van... Jezus (HC 1).

Laat Hij mij dan te gelde maken. Laat Hem mij gebruiken waar Hij mij maar nodig heeft. Laat het muntgeld van mijn gebroken bestaan klinken als de schat die ik in de hemel heb. Laten de kleine coupures van mijn stamelend bestaan heenwijzen naar die onbetaalbare-en-toch-gratis rijkdom: Jezus Christus.

Want de goddelijke wijsheid is: wie zich door God te gelde laat maken, wordt niet minder maar meer waard in zijn rijk.

Ds. Arjan Koster is predikant van de Gereformeerde Kerk te Beverwijk.

Eerste liefde als tweede onderwijs

Hoe gaan we om met Gods onvoorwaardelijke liefde?
Zij past niet in onze schema's...

B. Luiten ■

Vorige week schreef ik over Gods onvoorwaardelijke liefde. Over hoe ontdekkend het voor gelovige mensen kan zijn, wanneer zij daarin (soms voor het eerst!) de hartenklop van Gods verkiezing horen.

Volgens mij is die uitdrukking 'onvoorwaardelijke liefde' in korte tijd een gevleugeld woord geworden. Vroeger zeiden we dit niet zo, maar nu gaat het van mond tot mond. Met ook de nodige uitschieters en misverstanden, die daarmee gepaard gaan.

Zo kan worden beweerd: 'als Gods liefde tot mij onvoorwaardelijk is, kan ik dus nooit meer iets fout doen waardoor ik verloren ga.'

Een ander trekt de conclusie: 'als Gods liefde tot mij geen voorwaarden kent, heb ik er dus helemaal geen invloed op.'

Eerste liefde!

Beide zienswijzen doen nogal fatalistisch aan. Waardoor mensen op starre wijze proberen om te gaan met levende liefde. Als iets wat je *hebt* en dan nooit meer zult verliezen, of wat je *niet hebt* en dan ook nooit meer zult krijgen. Op die manier gaat alle leven eruit. Wat trouwens altijd al de valkuil was bij het spreken over uitverkiezing. Op die manier kwam een diepe waarheid buiten de werkelijkheid te staan. Dan is het goed om te bedenken waar het om gaat.

Het gaat om Gods keus, *zijn eerste liefde*, om zijn eniggeboren Zoon te zenden in deze gevallen wereld! Om onze Verlosser te zijn, door onze zonden en onze ziekten op Zich te nemen. Opdat een ieder die in Hem gelooft niet verloren gaat, maar eeuwig leven heeft (DL I 2).

Dit was God aan niemand verplicht.

Niemand heeft hiervoor aan enige voorwaarde voldaan.

Niemand van ons zou ook maar op de gedachte zijn gekomen, dat Gods eigen Zoon onze schuld zou kunnen dragen om ons zo met God te verzoenen.

Dit heeft Góð bedacht én uitgevoerd, *Hij alleen*, in zijn onpeilbare liefde voor ons en voor heel deze wereld.

Dit was God aan niemand verplicht.

Dat zegt Hij keer op keer.

En Hij toont dat, door het geloof te geven aan wie Hij wil.

Hij is (nog steeds!) volkomen vrij zijn Zoon te geven of niet.

Nooit wil dit worden tot een statisch gegeven. Want liefde is niet statisch, zij is voortdurend actief.

Eerste schakel?

Voor al die statische gedachten (het kan nooit meer fout óf het wordt nooit wat) is de Bijbel geen enkele grond. Integendeel, God komt tot de mensen in de levende verkondiging van zijn Woord, waardoor overal mensen voor een keus worden geplaatst. Daarbij valt op, dat Hij zijn eerste liefde *niet* als eerste laat verkondigen. Toen Paulus in allerlei steden het evangelie bracht, begon hij niet met uitverkiezing en zo. Dat zou niet kunnen, Hij moest eerst over God vertellen en mensen roepen tot geloof in Hem. Pas daarna kon hij degenen die tot geloof kwamen, nader onderwijzen. Aan hen kon hij vertellen, dat hun keus voor God was voorafgegaan door Gods keus voor hen.

Gods eerste liefde komt altijd als tweede onderwijs. Kijk bijv. in Rom. 8:29-30, waar de samenhang in Gods handelen wordt beschreven. Het lijken wel vijf schakels van een ketting:

-wie Hij tevoren heeft *uitgekozen*,

-die heeft Hij ook van te voren *bestemd* om op zijn Zoon te lijken;

-die heeft Hij ook *geroepen*,

-die heeft Hij ook *gerechtvaardigd*,

-die heeft hij ook *verheerlijkt*.

Alles zit aan elkaar vast, God komt van begin tot eind, van de eerste tot de laatste schakel.

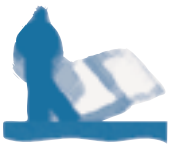
Het is een gouden ketting, een sieraad om te dragen.

Nu is de vraag: *welke is de eerste schakel??*

Daarop zijn twee antwoorden mogelijk. Van God uit bekeken is zijn 'verkiezing' het eerst.

Maar voor de mens is de 'roeping' de eerste schakel waarmee hij in aanraking komt. Voor de mens is het begin, dat zijn hart wordt geraakt en geopend door het Woord van God,

dat hij komt tot geloof en aanbidding. Vervolgens mag hij tot zijn verrassing leren, dat dit eerste contact toch al de derde schakel is van de ketting van Gods heil. Aan de menselijke keus voor God, die noodzakelijk is, ging veel vooraf, om de mens tot die keus te brengen. Dat kan dus niet anders dan vervolgonderwijs zijn. De mens komt van de derde schakel naar de eerste en de tweede, en dan ook naar de vierde en de vijfde. *Soli Deo gloria!*

Geen fatalisme

Als het hierover gaat, teken ik graag een bootje in het water. Als je ernaar kijkt, zie je alleen dat bootje en het water. Wat je niet ziet is de kiel die alles draagt. Hoe krijg je die te zien? Door in het bootje te stappen en af te dalen in het ruim. Als je dat niet doet, krijg je nooit iets te zien.

Dat *bootje* heet 'verbond'. God brengt dat tot stand door sprekend tot de mensen te komen. Daarin geeft Hij alles en vraagt Hij alles. Daar kun je van harte ja op zeggen, of hartgrondig nee, je kunt ook doen alsof terwijl het je weinig interesseert. Maar alleen bij hartelijke aanvaarding zul je bereid zijn af te dalen in Gods diepere motieven.

De *kiel* heet 'uitverkiezing', daardoor wordt het hele verbond gedragen en voortgestuwd. Alleen wie in de boot stapt en daarin afdaalt, ontdekt dat.

'Onvoorwaardelijke liefde' is geen losse kreet, maar een *verbondsgeheim*. Het is de ontdekking die je doet, wanneer je naar God luistert en met Hem meegaat.

Met fatalisme (positief of negatief) heeft dit niets te maken. God spreekt je aan in je verantwoordelijkheid. Alles wat Hij in je leven tot stand brengt doet Hij met volledige inschakeling van al je zintuigen. Je kunt weigeren in te stappen, dat is dan helemaal je eigen fout. En wie staat moet opletten dat hij niet valt (1Kor. 10:12), anders slaat hij alsnog overboord. Voortdurend zullen er verleidingen zijn om je geloof schipbreuk te laten lijden. En door allerlei dwalingen kun je aan lager wal raken. Hoezo nooit meer verloren kunnen gaan?!

Terwijl onverminderd waar is, dat Gods verbond drijft op en in de vaart gehouden wordt door zijn onvoorwaardelijke liefde. De diepgang van de boot is veel groter dan je vanaf de wal zou vermoeden. Wie meevaart, ontdekt daarin tot zijn verbazing een diepte van rijkdom (Rom. 11:33-35). Op deze boot is instappen altijd mogelijk, of beter gezegd: mensen worden voortdurend uit het water gehaald en van de ondergang gered. Hoezo Gods liefde altijd mislopen?!

Blijf u inspannen voor uw redding, en doe dat in diep ontzag voor God, want het is God die zowel het willen als het handelen bij u teweegbrengt, omdat het Hem behaagt (Fil. 2:12-13).

Een buitenstaander zal hier niets zinnigs over kunnen zeggen. Hij zal er de spot mee drijven of er een karikatuur van maken. Buiten de boot namelijk is geen kiel te zien. Daarom moeten we ons van de steeds terugkerende sneren maar weinig aantrekken.

Geen schema's

Daar komt nog iets anders bij. De fatalistische benadering kent het 'of-of' schema: het is óf voor altijd goed óf het wordt nooit wat. Terwijl we in de Bijbel keer op keer 'en-en' tegenkomen: Gods diepgewortelde liefde in zondige levens die zijn toorn oproepen. Lees bijv. de profetie van Hosea. Daarin kom je tegen dat God zegt 'jullie zijn mijn volk niet meer'. De schande van zijn bruid maakt Hij zichtbaar, Hij stuurt haar weg als een hoer. Ja, de Heer wordt als een leeuw, een panter, een berin die van jongen beroofd is, zó valt Hij zijn volk aan om het te verscheuren en te verdelgen (hfst. 13). *Tegelijk* lezen we woorden van tere liefde, van een vader die zijn kind leert lopen, van een bruidegom die de volle bruidsprijs gaat afwegen, over een hoer die als maagd ten huwelijk wordt gevraagd, over een volk dat nooit meer verlaten zal worden.

Met een 'of-of' schema kom je hier helemaal niet uit. Liefde en toorn zijn bij God gelijktijdig. Onvoorwaardelijke liefde én brandende toorn (Ex. 34:6-7). Daarom waarschuwt Petrus, dat Gods kinderen niet moeten denken 'o, we zijn er al', om vervolgens in allerlei zonden te gaan leven. Want Vader zal oordelen 'zonder aanzien des persoons' (1Ptr. 1:17). Het kwade zal Hij veroordelen, ook in zijn eigen kinderen. Dit is in geen schema te vangen. We moeten ook zeker niet proberen in een schema God te vangen. Waar zijn liefde vlamt, brandt ook zijn heilige verontwaardiging, én andersom.

Geen grenzen

Want hoe kijk ik nu tegen andere mensen aan, niet-christenen? Op hen rust de toorn van God. Maar heeft Hij ze daarom niet lief? Ja, ook! God heeft *de wereld* lief (Joh. 3:16). Met welke liefde? Met onvoorwaardelijke liefde! Want andere liefde bestaat bij God niet...!

Jona vergiste zich daarin. Hij ging liggen slapen, want Ninevé voldeed toch niet aan de voorwaarden. Hij liet alleen maar ruimte voor Gods toorn. Terwijl Gods liefde, juist omdat ze onvoorwaardelijk is, *altijd* en *overal* verloren mensen kan redden en rampzalige situaties veranderen.

God is liefde. Hij doet niet alleen zo, Hij *is* zo. Zo is Hij in zijn almacht, in zijn alomtegenwoordigheid, in zijn regering van alle mensen en alle dingen. Zijn liefde kent geen grenzen. Laten wij zo aan Hem denken en over Hem spreken!

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Pastorale instructiebrieven

De afgelopen jaren was mijn onderzoek geconcentreerd op de brieven aan Timoteüs en Titus, ook wel bekend als de drie Pastorale Brieven. Als resultaat daarvan zal naar verwachting na de zomer een commentaardeel over Timoteüs en Titus verschijnen in de CNT-serie.

P.H.R. van Houwelingen ■

Ik wil deze correspondentie graag uitleggen als medewerkersinstructie, waarin de apostel Paulus zijn geestelijke erfenis vastlegde. Het auteurschap van de Pastorale Brieven is tegenwoordig omstreden, maar de tekst zelf claimt te zijn geschreven door Paulus en voor diens naaste medewerkers, Timoteüs en Titus. Dit klassieke uitgangspunt levert voor de interpretatie tal van actuele perspectieven op. Eén van die perspectieven is belangrijk voor een gereformeerde predikantsopleiding, namelijk dat Timoteüs en Titus als apostolische medewerkers, gestationeerd in Efeze en op Kreta, de voorlopers waren van wat wij tegenwoordig een gemeentepredikant noemen. Met de Pastorale Brieven kan een pastor dan ook zijn winst doen.

Het was niemand minder dan Thomas van Aquino (1225-1274), die in zijn uitleg van alle Paulusbrieven voor het eerst 1 Timoteüs karakteriseerde als een 'herderlijke regel' (quasi pastoralis regula). De barokke term Pastorale Brieven werd gesmeed in de universiteitsstad Halle, waar men binnen het Duitse piëtisme veel waarde hechtte aan het voorbereiden van theologiestudenten op het ambt van pastor, aldus Von Lips. Heel de Schrift is pastoraal van karakter, maar vooral de brieven van Paulus aan Timoteüs en Titus bevatten aanwijzingen voor de pastorale praktijk. Nadat promovendus Berdot in zijn dissertatie uit 1703 alleen voor Titus de aanduiding 'Epistula, quae Pastoralis est' gebruikt had, werden de brieven aan Timoteüs en Titus gezamenlijk door professor Paul Anton (1661-1730) betiteld als 'Pastoral-Briefe Pauli'. In 1726 en 1727 hield hij zijn zogeheten *Lectiones pastorales* te Halle; postuum werd dit collegemateriaal gepubliceerd in twee delen. De aanduiding van de Pastorale Brieven als aparte groep heeft zich sindsdien doorgezet en wordt tegenwoordig algemeen gebruikt, hoewel er ook stemmen opgaan om het eigen karakter van de individuele brieven weer te honoreren en de etiketterende verzamelnaam los te laten. Het moderne Paulusonderzoek maakt een indeling van zijn brieven in drie verschillende categorieën, naar analogie van een veelgebruikte verdeling van het boek Jesaja. Naast de zeven brieven die bijna onbetwist als authentiek worden beschouwd (Romeinen, 1 en 2 Korintiërs, Galaten, Filippenzen, 1 Tessalonicenzen en Filemon) noemt men ook deuteropaulinische geschriften (Efeziërs, Kolossenzen, 2 Tessalonicenzen), terwijl de Pastorale Brieven

(1 en 2 Timoteüs, Titus) wel als tritopaulinisch worden beschouwd. Zouden we in de tweede categorie nog te maken hebben met geschriften van leerlingen uit de school van Paulus, bij de derde categorie is de afstand nog groter: volgens veel geleerden weerspiegelen de Pastorale Brieven niet meer de kerksituatie uit Paulus' tijd, maar die van minstens een generatie na zijn dood, dus aan het begin van de tweede eeuw na Chr. De naam die in Halle was gesmeed, 'Pastoral-Briefe Pauli', is dan niet langer adequaat en zou bijvoorbeeld kunnen worden vervangen door 'Corpus pastorale', zoals iemand voorstelde: een zelfstandige brievenverzameling die behandeling verdient naast en in relatie met de authentieke brieven van de apostel Paulus. Met zo'n operatie worden de Pastorale Brieven in feite uit het *corpus paulinum*, overgeleverd in de nieuwtestamentische canon, verwijderd.

Naar mijn overtuiging moeten we de brieven aan Timoteüs en Titus echter juist lezen als een niet te verwaarlozen onderdeel van het ons overgeleverde *corpus paulinum*. Dan is de apostel Paulus te beschouwen als de auteur, in overeenstemming met de tekstpretentie van deze brieven. Zijn naam staat immers tot drie keer toe in het opschrift vermeld. Het blijkt dan inhoudelijk te gaan over de persoonlijke invulling van zijn apostolaat, maar ook over de taak van zijn twee naaste medewerkers en geestverwanten, Timoteüs en Titus. Na rijp beraad heb ik als ondertitel voor mijn commentaar gekozen: Pastorale instructiebrieven. Enerzijds in aansluiting bij de wereldwijd ingeburgerde benaming Pastorale Brieven, die zoals we gezien hebben oorspronkelijk samenging met de erkenning van het paulinisch auteurschap, anderzijds door een eigen accent toe te voegen: het gaat in deze drie brieven speciaal om medewerkersinstructie, waarin de apostel Paulus zijn geestelijke erfenis vastlegde. Dit accent maakt het tevens mogelijk de verschillen tussen Timoteüs en Titus onder ogen te zien.

Medewerkers

Ellis onderscheidt twee soorten medewerkers van Paulus, namelijk op lokaal niveau ('local co-workers') en op bovenlokaal niveau ('itinerant co-workers'). Timoteüs en Titus behoorden tot laatstgenoemde groep. Soms als begeleiders van Paulus, soms als zijn vertegenwoordigers.

Uit Paulus' brieven blijkt dat Timoteüs tijdens de tweede zendingsreis al naar Tessalonica was teruggegaan toen dat voor de apostel zelf onmogelijk was; verder dat hij om uiteenlopende redenen zowel een missie naar Korinte als naar Filippi heeft volbracht. Timoteüs moest de Korintiërs in herinnering brengen hoe Paulus in verbondenheid met Christus Jezus leefde (1 Kor. 4:17). Over Titus kon de gemeente lezen dat hij in dezelfde geest handelde en hetzelfde spoor volgde als Paulus (2 Kor. 12:18).

Anders dan Timoteüs, wiens naam nogal eens naast die van de apostel Paulus prijkt boven een van diens brieven (bij 2 Korintiërs, Filippenzen, Kolossenzen, 1 en 2 Tessalonicenzen, Filemon), wordt Titus nergens vermeld als medeauteur. Misschien is dit te verklaren doordat Titus meer voor praktische opdrachten werd ingezet, bijvoorbeeld om de band met de gemeente van Jeruzalem te bewaren door middel van de door Paulus georganiseerde collecte. Het staat vast dat Titus een belangrijke rol speelde bij de uitvoering van deze kerkelijke geldinzameling ten bate van Jeruzalem tijdens de derde zendingsreis (2 Kor. 8-9). In vergelijking met Timoteüs lijkt hij ook zelfstandiger ten opzichte van Paulus. Meer dan eens had hij in Korinte namens de apostel een bepaalde vredesmissie tot een goed einde gebracht (2 Kor. 8:6). Hij is zelfs wel gekarakteriseerd als de specialist in crisisinterventie. Paulus en Titus gingen, ondanks het verschil in afkomst tussen een jood en een niet-jood, kameraadschappelijk met elkaar om (vandaar in 2 Kor. 8:23 de uitdrukking: 'mijn metgezel').

Instructie

De apostel Paulus was niet alleen een pastor voor de door hem gestichte gemeenten, maar hij besteedde ook pastorale aandacht aan zijn medewerkers door middel van gerichte instructie. Verschillen tussen Titus en Timoteüs zijn ongeveer als volgt in kaart gebracht door Fuchs in zijn studie met de veelzeggende titel 'Unerwartete Unterschiede':

Pastorale instructie voor Titus:

Een missionair werker op het eiland Kreta. Titus was een Griek, misschien nog niet in alle opzichten een volleurde medewerker in de apostolische dienst. Toch beschikte hij wel over de nodige theologische kennis. Veel kon daarom in deze instructiebrief onvermeld blijven of met enkele steekwoorden aangeduid, zoals het grote aantal christologische titels. Onder het gehoor van Titus bevonden zich vooral 'beginners' in het christelijk geloof (plus hun nog ongelovige familie en bekenden), maar ook mensen uit de omgeving van de synagoge, die de Schrift kenden, en misschien joodse christenen, die verder geschoold moesten worden. Paulus kende de situatie ter plaatse niet uit eigen waarneming; hij had op Kreta geen kerk gesticht. Het was niet zijn bedoeling dat Titus daar lang zou blijven.

Pastorale instructie voor Timoteüs:

Een jonge medewerker die ondersteuning nodig had, maar wel iemand die van huis uit de Schrift kende. Zowel Paulus als Timoteüs was als diaspora-jood Griekstalig. Paulus was betrokken geweest bij het ontstaan van de kerk te Efeze en kende de situatie ter plaatse goed. Met Timoteüs was blijkbaar een mondelinge afspraak gemaakt: ook als het bezoek van Paulus langer op zich zou laten wachten, moest hij op zijn post blijven. De situatie te Efeze was lastig, zo blijkt uit de eerste brief.

Notoire tegenstanders brachten veel gemeenteleden in verwarring. Naast de Artemiscultus werd de stad beheerst door keizerverering. De gemeente, bestaande uit joden en niet-joden, telde behalve ervaren gelovigen ook talrijke 'beginners'; zij bevond zich in de opbouwfase. De tweede brief, het geestelijk testament van Paulus, heeft vergeleken met de eerste weinig concrete aanwijzingen voor het kerkelijk leven. Waar Timoteüs zich precies bevond toen hij dit schrijven ontving, worden wij niet eens gewaar. Misschien werkte hij meer als evangelist in de regio. Paulus instrueert zijn medewerker hoe hij moet omgaan met dwaalgeesten. De tweede brief had ten doel Timoteüs te bewegen naar Rome te komen.

In onderscheid van de gemeentebrieven geldt voor zowel 1 en 2 Timoteüs als Titus dat ze gericht zijn aan één persoon. In dat opzicht is er overeenkomst tussen de Pastorale Brieven en de brief aan Filemon, die doorgaans tot de onbetwiste brieven van Paulus gerekend wordt. Ze verschillen echter van de brief aan Filemon omdat deze een prominent lid was van de gemeente te Kolosse maar daarbuiten niet erg bekend, terwijl Timoteüs en Titus tot de vaste medewerkers van de apostel Paulus behoorden. Op de een of andere manier hebben de Pastorale Brieven te maken met de persoonlijke relatie tussen leermeester en leerling; tegelijkertijd zijn ze gerelateerd aan de apostolische missie van Paulus onder de volken. Als onderdeel van het ons in de nieuwtestamentische canon overgeleverde corpus paulinum vullen ze de gemeentebrieven aan met een waardevol medewerkersperspectief.

Van Halle naar Kampen

Ook aan een gereformeerde predikantsopleiding moeten wij veel belang hechten aan het voorbereiden van studenten op de taak van pastor. We hoeven in Kampen geen speciale *Lectiones pastorales* te organiseren, zoals professor Paul Anton te Halle deed, om toch in te zien dat de brieven aan Timoteüs en Titus ons rechtstreeks in contact brengen met allerlei aanwijzingen van de apostel Paulus over het kerkelijk leven. Er staat veel meer in dan de oblige lijst vereisten voor ouderlingen en diakenen. Niet zonder reden worden de Pastorale Brieven aan het begin van menige kerkenraadsvergadering cursorisch doorgelezen. Bij coaching en nascholing van predikanten zal benadrukt moeten worden dat de erfenis van het evangelie om zorgvuldig beheer vraagt. Laat iedere pastor putten uit de Pastorale Brieven!

Prof.dr. Rob van Houwelingen is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen. Dit artikel was het eerste gedeelte van zijn diesrede op 8 december 2008.

Literatuur:

- E.E. Ellis, *The Making of the New Testament Documents*. Leiden 1999.
 R. Fuchs, *Unerwartete Unterschiede. Müssen wir unsere Ansichten über, 'die' Pastoralbriefe revidieren?* Wuppertal 2003.
 H. von Lips, Von den 'Pastoralbriefen' zum 'Corpus Pastorale. Eine Hal-lische Sprachschöpfung und ihr modernes Pendant als Funktionsbestimmung dreier neutestamentlicher Briefe, in: U. Schnelle (ed.), *Reformation und Neuzeit. 300 Jahre Theologie in Halle*. Berlin 1994, 49-71.

Wat Stefan Paas werkelijk bedoelt

Over het verschil tussen een godsdiensthistoricus en een dominee

Kan een christelijke wetenschapper altijd alles zeggen wat hij gelooft? In hoeverre maken de regels van zijn vak dat onmogelijk? Deze vragen raken de manier waarop je enkele publicaties van Stefan Paas leest en beoordeelt. Degenen die hem kritiseren hadden dat in rekening moeten brengen.

G. Kwakkel ■

Begin dit jaar is Dr. Stefan Paas benoemd tot universitair docent aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (v.). Op zijn benoeming volgden enkele kritische reacties. Zeven predikanten tekenden bezwaar aan bij het bestuur van de universiteit.

Iemand benoemen aan de Theologische Universiteit betekent dat je vertrouwen in die persoon uitspreekt. Je erkent hem als gereformeerd theoloog, die wil werken in volstrekte onderworpenheid aan de Heilige Schrift en in overeenstemming met de gereformeerde belijdenisschriften. Dat geldt dus ook voor de benoeming van Paas. In de kritische reacties op de benoeming heeft men gewezen op een aantal dingen die Paas geschreven heeft. Bijvoorbeeld: over hoeveel Israëlieten uit Egypte naar Kanaän getrokken zouden zijn, of over de verhouding tussen het geloof in de Heer en de Kanaänitische verering van de god El. Dergelijke uitspraken van Paas zouden onverenigbaar zijn met de trouw aan Schrift en belijdenis, waar zijn benoeming op gebaseerd is.

Ik kan me zulk soort reacties goed voorstellen. Als ik de geciteerde uitspraken buiten hun context bekijk, zeg ik ook: zo wil ik het niet aan mijn studenten doceren. En zo zou ik het zeker niet vanaf de preekstoel verkondigen. Maar Paas zou dat zelf ook niet doen. Dat laat zien dat je deze citaten niet moet lezen alsof zij daarvoor bedoeld zijn. Als je dat wel doet, maak je de citaten los uit hun verband. In feite laat je Paas dan het tegenovergestelde zeggen van wat hij bedoelt.

In twee artikelen wil ik laten zien hoe je de uitspraken van Paas moet lezen. Dan zal tegelijk duidelijk worden, hoe iemand zulk soort dingen kan opschrijven en toch een voluit gereformeerd theoloog kan zijn. Ik ga in op drie onderwerpen:

1. Paas' gebruik van de godsdiensthistorische onderzoeksmethode;

2. de manier waarop hij omgaat met de datering van teksten uit het Oude Testament;
3. zijn visie op de geschiedschrijving in het Oude Testament.

Het eerste onderwerp komt in dit artikel aan de orde, de nummers 2 en 3 in het vervolgartikel.

Godsdiensthistorische methoden

In 1998 promoveerde Stefan Paas aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over de scheppingsvoorstellingen bij enkele profeten uit de achtste eeuw vóór Christus (Amos, Hosea en Jesaja). In 2003 verscheen de Engelse vertaling van het proefschrift onder de titel *Creation and Judgement* (Oudtestamentische Studiën 47; Leiden: Brill). De Engelse vertaling is tegelijk een bewerking van het proefschrift. Paas heeft daarin een aantal zaken verduidelijkt en op sommige punten zijn mening herzien. In zijn proefschrift werkt Paas volgens de onderzoeksmethoden van het vak *godsdiensthistorie*. De aard van dat vak heeft hij verduidelijkt voor een breder publiek in een artikel in het tijdschrift *Theologia Reformata* van december 2003. Voor het vervolg van dit artikel heb ik gebruik gemaakt van dat artikel en van de verbeterde Engelse versie van het proefschrift.

Wat houdt het vak godsdiensthistorie in en hoe gaat men daarin te werk? Een paar opmerkingen daarover.

1. Godsdiensthistorie beschrijft hoe mensen hun G/god of goden gediend hebben. Het gaat dus alleen om een beschrijving van menselijke activiteiten en menselijke gedachten. Bovendien gaat het alleen om hoe mensen het *feitelijk* deden. De vraag of hun gedrag of gedachten overeenstemden met Gods wil of openbaring blijft geheel buiten beschouwing. De Israëlieten dienden vaak afgoden naast of in plaats van de HEER. Voor een godsdiensthistoricus is dat net zo interessant en net

zo relevant als de eredienst en de ethiek van de Israëlieten die wel trouw de HEER als de enige God dienden. Kortom: het gaat om de vraag welke goden de Israëlieten feitelijk aanbaden; en niet: welke God *behoorden* zij te aanbidden?

2. Men probeert dit feitelijke gedrag van mensen en de ontwikkelingen die zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan te verklaren. Daarbij kijkt men alleen naar processen, factoren enzovoort binnen onze aardse werkelijkheid, zoals iedereen, gelovig of ongelovig, die kan waarnemen. Zogenaamde 'bovennatuurlijke oorzaken', zoals bijzonder ingrijpen van God of een openbaring van zijn kant, worden niet bij het onderzoek betrokken.
3. Bij de bestudering van de manier waarop de Israëlieten God of de afgoden dienden baseert men zich vooral op materiaal dat in opgravingen is teruggevonden. Daarbij gaat het om buitenbijbelse teksten, beelden, enzovoort. Het Oude Testament doet slechts in heel beperkte mate mee als bron. Een belangrijke reden hiervoor is dat het Oude Testament weinig directe informatie geeft over de manier waarop de afgodendienst gepraktiseerd werd. Een andere reden heeft te maken met de visie op het Oude Testament als bron voor geschiedschrijving in het algemeen (dus niet alleen voor godsdiensthistorie). Vele historici geven de voorkeur aan bronnen die uit dezelfde tijd stammen als de gebeurtenissen die zij beschrijven. Als het bijvoorbeeld om gebeurtenissen uit 1000 vóór Christus gaat, acht men een tekst uit diezelfde tijd waardevoller dan een tekst uit 500 of 300. Daar is wel het een en ander op af te dingen, maar zo is het wel gebruikelijk sinds de negentiende eeuw. Maar de meeste teksten in het Oude Testament stammen volgens het gros van de bijbelwetenschappers uit veel later tijd dan de gebeurtenissen die zij beschrijven. Bovendien is er in het Oude Testament herhaaldelijk sprake van wonderen en rechtstreeks ingrijpen van God. De meeste historici zien dat als onhistorische elementen in de bijbelse verhalen. Voor een christen die overtuigd is van de betrouwbaarheid van de Bijbel is dat onaanvaardbaar. Voor moderne niet-gelovige historici spreekt het vanzelf. Dat heeft gevolgen voor de regels die gelden in de historische wetenschap. Christenen mogen geloven wat zij willen, maar zij kunnen dat niet zomaar inbrengen in de beoefening van het vak.

Praktijkvoorbeelden

Hoe gaat dit soort onderzoek in de praktijk in zijn werk? Ik wil dat verduidelijken aan de hand van een verzonnen voorbeeld.

Stel: een godsdiensthistoricus ontdekt dat de Israëlieten vanaf de tiende eeuw vóór Christus God gaan aanspreken als 'goede vader van heel de mensheid'. Hij ontdekt ook dat de Kanaänieten hun oppergod, El of Baäl, al eerder op dezelfde manier aanspraken. Vervolgens concludeert hij: de Israëlieten hebben na de verovering van Kanaän deze benaming voor de HEER overgenomen van de Kanaänieten.

Binnen de grenzen van de principes van zijn vakgebied, zoals ik die zojuist geschetst heb, is dit een voor de hand liggende conclusie en een aannemelijke uitspraak. Meer kan iemand als godsdiensthistoricus niet zeggen. Als hij zelf ook een gelovige theoloog is, kan hij het voor zichzelf

ook anders zeggen. Bijvoorbeeld: 'in het beloofde land werden de Israëlieten geconfronteerd met de manier waarop de Kanaänieten hun oppergod aanspraken. God heeft die confrontatie gebruikt om aan de Israëlieten te openbaren dat Hij de goede vader van heel de mensheid is. En wij leren hieruit dat de aanspraak van de HEER als "de goede vader van heel de mensheid" oorspronkelijk een antithetische strekking had. Namelijk: niet El of Baäl, maar de HEER, onze God, die ons dit land gegeven heeft, is de goede vader van heel de mensheid'. Dat alles kan hij als theoloog of gelovige denken en hij mag het ook hardop zeggen. Hij mag dat alleen niet doen binnen het kader van zijn werk als godsdiensthistoricus.

Ik geef nog een voorbeeld, maar nu één dat ik niet zelf verzonnen heb: Psalm 29. De manier waarop deze psalm over de HEER spreekt, lijkt heel veel op wat de mensen in Oegarit (ten Noorden van Kanaän) zeiden over Baäl, de god van onweer en regen. Omdat de Oegaritische teksten ouder zijn dan Psalm 29, opperde men de gedachte dat Psalm 29 oorspronkelijk een lied voor Baäl was. De Israëlieten zouden dit lied hebben overgenomen en aangepast, door in plaats van de naam van Baäl die van de HEER in te vullen.

Nu is dat oorspronkelijke Baäl-lied nog nooit teruggevonden. Maar de gedachte is niet onaannemelijk en niet verwerpelijk, ook niet voor een gelovige theoloog. Een godsdiensthistoricus kan dan zeggen: de Israëlieten hebben een Baäl-psalm overgenomen. Verder kan hij laten zien op welke manier dat is gebeurd, wat er is veranderd en weggelaten enzovoort. Als gelovig theoloog kun je méér zeggen, bijvoorbeeld dat het overnemen en aanpassen van zo'n lied heel sprekend kan zijn. De boodschap van zo'n overgenomen psalm is volstrekt duidelijk: niet jullie afgod Baäl is de god die onweer en regen geeft; wat jullie ten onrechte aan hem toeschrijven, dat doet in feite onze God, de HEER. Je kunt het vergelijken met wat ik ooit eens hoorde in een preek over Zondag 21, over de kerk. Eén punt uit de puntenverdeling van de preek luidde: de kerk, dat zijn de heiligen van de laatste dagen. En een ander punt: de kerk, dat zijn Jehova's getuigen. De dominee nam dus uitspraken van de Mormonen en van de Jehova's getuigen over om te laten zien: wat zij toeschrijven aan hun sekten, dat geldt in werkelijkheid voor de (gereformeerde) kerk.

Spelregels

Uit het bovenstaande blijkt dat godsdiensthistorie een vak is dat strikt te werk gaat volgens de regels van de seculiere geschiedeniswetenschap. Je kunt je daarom afvragen of je het vak wel tot de bijbelwetenschap of de theologie moet rekenen. Ik kan me ook voorstellen dat bij sommige lezers de vraag rijst: kun je als gelovige wel werken volgens de regels van dit vak? Voor een gelovige heeft wat de Bijbel zegt toch veel meer waarde dan wat archeologen bij opgravingen vinden?

Dat is waar. Maar de spelregels van een wetenschap als de godsdiensthistorie worden nu eenmaal niet op basis van christelijke overtuigingen (met de bijbehorende overtuiging ten aanzien van de Bijbel) vastgesteld. Geloofszaken mogen daarbij geen rol spelen. Dat geldt ook voor de geschiedwetenschap in het algemeen. Als gereformeerde Nederlander kun je geloven dat Willem van Oranje door God gezonden was. Maar een gereformeerde historicus kan dat nooit opschrijven als een historische conclusie. Iets vergelijkbaars gebeurt in andere wetenschappelijke

disciplines. Ik denk nu aan biologie, geologie en psychologie. In al die vakken werkt men met verklaringsmodellen die gerelateerd zijn aan de evolutietheorie. Als christenwetenschapper ontkom je er niet aan die modellen te hanteren. Het kan best zijn dat jij als christen grote twijfels hebt over het evolutionaire denken. Misschien vind je het onverenigbaar met wat je gelooft. Maar je zult het er toch mee moeten doen.

Volgens de regels die al geruime tijd in de westerse wetenschap gelden, mag je geen gegevens of argumenten inbrengen die louter en alleen gebaseerd zijn op je christelijke geloof. Je kunt dit tot op zekere hoogte vergelijken met wat er in rechtszaken gebeurt met onrechtmatig verkregen bewijs. Een rechter kan er volledig van overtuigd zijn dat verdachte X de dader is. Er is overtuigend bewijs voor. Maar het openbaar ministerie heeft dit bewijs op onrechtmatige wijze verkregen, bijvoorbeeld door het ongeoorloofd af luisteren van telefoongesprekken. Dan mag zulk bewijs niet meedoen, hoe hard het op zichzelf ook is. Zo luiden nu eenmaal de regels van het vak. En de rechter mag niet uitspreken dat verdachte X schuldig is, ook al weet hij dat pertinent zeker. Zo kunnen er ook bepaalde dingen zijn waar je zeker van bent op grond van je geloof in de betrouwbaarheid van de Bijbel. Toch kun je die dingen niet inbrengen in godsdiensthistorisch onderzoek.

Als de godsdiensthistorie op deze manier te werk gaat, heb je dan als theoloog of gelovige wel iets aan dit onderzoek? Ja, als je maar de beperkte geldigheid van godsdiensthistorische uitspraken in rekening brengt. Die uitspraken hebben hun waarde binnen het aangenomen model, zoals dat bepaald wordt door de hierboven genoemde principes van het vak. Maar ook zo kunnen zij soms interessante achtergrondinformatie voor de uitleg van de Bijbel opleveren. De bestudering van de godsdiensthistorie kan je helpen om meer oog te krijgen voor de bonte werkelijkheid van afgoderij en syncretisme waar Israël vaak in leefde. Psalm 29 bijvoorbeeld krijgt veel meer diepte, wanneer je in deze psalm de afwijzing van de verering van Baäl beluistert. Het verbod op waarzeggerij in Deuteronomium 18 gaat meer tot je spreken, wanneer uit opgravingen blijkt hoezeer de samenleving in Kanaän doortrokken was van zulk soort praktijken. Zo zouden er nog veel meer voorbeelden te geven zijn.

Paas' proefschrift

Het proefschrift van Paas houdt zich bezig met een theorie die onder andere verdedigd is door de Duitse oudtestamenticus Gerhard von Rad (1901-1971). Deze theorie heeft veel aanhang gekregen onder oudtestamentici. Volgens deze theorie vereerden de Israëlieten de HEER van-

ouds vooral als de God die in hun geschiedenis grote daden had verricht (bijv. de uittocht uit Egypte). Pas in de tijd van de Babylonische ballingschap gingen zij Hem ook vereren als de Schepper. Paas geeft een kritische bespreking van deze theorie. Hij betoogt dat de Israëlieten de Heer al veel eerder als Schepper erkenden.

Je kunt de theorie van Von Rad beschouwen als een godsdiensthistorische stelling. Zijn theorie zegt namelijk iets over wat de Israëlieten over hun God dachten. Von Rad betoogt vanaf welk moment zij dat deden en hoe dat historisch te verklaren valt.

Nu zou je op deze theorie heel eenvoudig kunnen reageren door te zeggen: in Genesis 1 staat al dat de God van Israël de Schepper is, dus het moet in Israël al veel eerder bekend geweest zijn dat Hij dat is. Maar deze manier van reageren zou Von Rad en wie het met hem eens zijn zeker niet overtuigen. Een proefschrift waarin je op deze manier redeneert, zal men aan een universiteit als die van Utrecht ook echt niet accepteren. Een belangrijke reden daarvoor is dat men vrij zeker meent te weten dat Genesis 1 helemaal geen tekst uit het begin van Israëls bestaan als volk is.

Daarom is het goed te begrijpen dat Paas in zijn proefschrift een andere benadering gekozen heeft. Hij zegt als het ware: O.K., jullie komen met een godsdiensthistorische stelling, dan zal ik die stelling ook godsdiensthistorisch benaderen; ik kruip helemaal in de huid van een godsdiensthistoricus en zal dan bekijken wat er van over-eind blijft.

Nu doet Paas in zijn proefschrift meer dan alleen maar godsdiensthistorie bedrijven volgens de principes van dat vak. Hij levert bijvoorbeeld ook uitvoerige exegeses van verschillende teksten uit het Oude Testament. Maar toch is het godsdiensthistorische kader bepalend voor het geheel van zijn proefschrift, niet alleen voor de hoofdstukken waarin hij de godsdiensthistorie met zoveel woorden aan de orde stelt. Daarom moet je ook als je zijn conclusies aan het einde van zijn boek leest, erbij denken: dit zegt Paas binnen de beperkte grenzen van het vak godsdiensthistorie. Zijn conclusies zijn niet bedoeld als geloofsuitspraken. Je kunt er dus ook niet uit afleiden wat hij voor zichzelf wel of niet als waar aanneemt. Het enige wat je erover kunt zeggen is: dit is het maximale wat hij binnen het kader van de godsdiensthistorie kan zeggen.

Prof. Dr. G. Kwakkel doceert Oude Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen.

Noot:

1. Zie I. Provan e.a., *A Biblical History of Israel*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2003, 56-62.

TU Kampen staat voor Bijbelgetrouw opleiden

Theologie is een vak met inhoud. Als theologen denken we na over de drie-enige God en zijn openbaring. Natuurlijk betekent dat niet dat elk theologisch idee even waar is. Dwalingen genoeg door de eeuwen heen.

C.J. de Ruijter ■

Daarom is het belangrijk als theologie echt bijbelgetrouw wil zijn. En als een opleiding zich daardoor kenmerkt. Goddank kennen we zulke instellingen. De Theologische Universiteit in Kampen is er één van. Daar leiden we theologen op in een klimaat dat beheerst wordt door Schriftgezag.

Beschuldigingen

Ik vraag daar nu eens een keer alle aandacht voor. Want er doen ook verhalen de ronde die het tegendeel beweren. En dat doet pijn, als je juist gehoorzaam en luisterend je werk wilt doen. De TU is ten onrechte beschadigd en dat is ernstig. Die schade kan gemakkelijk verder vreten. Het vreet aan degenen die beschuldigd worden, maar ook aan de opleiding als geheel. Als voorbeeld vraag ik aandacht voor het schadelijke van twee publieke verhalen die over de TU Kampen in omloop zijn gebracht.

In februari lanceerden 7 predikanten een zeer zware beschuldiging tegen collega dr. Stefan Paas, die per 1 januari benoemd werd aan de TU Kampen. In feite werd hij neergezet als Schriftcriticus. Terwijl wij en kerkelijk Nederland hem kennen als iemand die alle energie geeft aan de verbreiding van het evangelie in een geseculariseerd Nederland, werd hij afgeserveerd als een docent die te onbetrouwbaar is om les te geven aan de TU Kampen. Bovendien werd de aanval nog eens op een website geplaatst zonder enig contact vooraf te zoeken met hemzelf of de TU Kampen. Wij betreuren deze beschuldigingen en de vorm van publicatie.

Eveneens in februari publiceerde Dr. Arntzen een stuk in het *Nederlands Dagblad*, waarin hij (o.a.) stelt dat bij het onderwijs in de Ambtelijke Vakken aan de TU Kampen "het gezag van het Woord overschaduwd en overwoekerd wordt". Hij voert daarvoor overigens geen enkel bewijs aan, ook niet nadat ik hem daar een en andermaal schriftelijk over benaderd heb. Ook dit is een onterechte analyse en een vorm van publicatie waar wij tegen protesteren.

We hebben elkaar juist nodig

Twee stemmen, die schade toebrengen. Ik kies er niet voor zulke stemmen te negeren, hoewel we dat advies soms wel krijgen. Want als TU Kampen willen we ook recht doen aan motieven die mensen drijven. Ik geloof dat de broeders echt willen gaan voor de waarheid van Gods Woord. Maar ze doen dat op een manier, toon en stijl die afstand schept en de onderlinge verbondenheid niet bevordert. We hebben elkaar nodig in het verstaan van Gods Woord en het uitzetten van een gereformeerde koers voor deze tijd. Maar dit soort aanvallen ervaren we als een dolk in de rug.

TU Kampen staat voor betrouwbaarheid

Verhalen gaan gemakkelijk rondzingen. Daarom willen we graag vertellen hoe het echt zit. Collega Gert Kwakkel (hoogleraar OT) schrijft daarom twee artikelen in dit blad (ook te lezen via www.tukampen.nl), waarin hij laat zien wat de werkelijke betekenis is van de publicaties van collega Stefan Paas. Een verhaal dat opnieuw zien laat hoe deze het opneemt voor de waarheid van de Schrift en dat tegenover een theologisch denken dat graag een menselijk breekijzer zet in de betrouwbaarheid van de Bijbel. Daarnaast willen we graag ook nog iets algemener laten zien waar we nu echt voor staan in Kampen. We zijn een Schriftgetrouwe opleiding die eigentijdse theologie bedrijft. Zo willen we ons graag publiek presenteren. Op die moment denken we aan een soort studiedag, die in dat teken staat. We zoeken nog naar een geschikte vorm en een geschikt tijdstip voor zo'n presentatie. Dan kan iedereen - jong en oud - horen wat er leeft en gedoceerd wordt aan de TU Kampen. Grijp uw kans om aanwezig te zijn en mee te denken en te bidden. En de genoemde broeders zijn welkom als onze eerste gasten. We hopen en bidden dat er (vernieuwde) verbondenheid blijft rond de roeping om Schriftgetrouwe theologie een eigen gezicht te geven in deze tijd.

Het moet tenslotte eens afgelopen zijn met allerlei indianenverhalen. Dan kunnen we tenminste weer alle energie steken in datgene wat onze taak is: theologen Bijbelgetrouw opleiden.

Prof. dr. Kees de Ruijter is hoogleraar Praktische Theologie en belast met de dagelijkse leiding aan de Theologische Universiteit te Kampen.

Liedboek 216 'Laat groot en klein'

lied van de week

Pasen: feest van Opstanding, feest van vernieuwing. Sinds eeuwen leest de kerk op de Paasmorgen 1 Kor. 5: 'Doe de oude desern weg en wees als nieuw deeg. U bent immers als ongedesemd brood omdat ons pesachlam, Christus, is geslacht'.

A. de Heer ■

Het lied van de week voor Paaszondag verwijst niet rechtstreeks naar deze tekst, maar op de achtergrond klinkt de vreugde om de vernieuwing door: 'Wie bij Hem hoort mag door die poort achter Hem aan ten leven gaan'.

Gezang 216 uit het *Liedboek*, 'Laat groot en klein', is een vertaling van een paaslied uit de vroege reformatietijd, 'Mit Freuden Zart'. De dichter is Georg Vetter (1536-1599), Tsjech van geboorte, theoloog en voorganger van de Boheemse Broederschap. De Boheems-Moravische Broeders speelden vanaf het eerste begin een belangrijke rol in de geschiedenis van het reformatorische kerklied. In 1531 verscheen hun eerste duitstalige gezangboek, in 1644 een tweede en in 1566 het derde. De titel van deze derde bundel is *Kirchengeseng, darinnen die Hauptartikel des Christlichen Glaubens kurz gefasst und ausgelegt sind*. Een van de nieuwe liederen was 'Mit Freuden zart'. Het boekje werd opgedragen aan Keizer Maximilian II, met de bedoeling de positie van de Böhmsche Brüder te versterken. Georg Vetter maakte deel uit van de delegatie die de uitgave aan de keizer aanbod.

Tekst

'Mit Freuden zart' is een paaslied. Vetter schreef 13 strofen en de beginletters van de coupletten vormen samen de woorden 'Mediator Jesus', ofwel 'Middelaar Jezus'. In de loop van de tijd zijn veel van de strofen gesneuveld, maar drie hielden stand. En deze drie zijn voor het *Liedboek* vertaald door Ad den Besten. Strofe 1 zet in het Duits opmerkelijk in: *Mit Freuden zart zu dieser Fahrt lasst uns zugleich fröhlich singen*. - tere, fijnzinnige vreugde, vanwege 'dieser Fahrt'. Het gebruik van het woord 'Fahrt' - tocht, reis - roept het beeld op van het opstijgen uit het rijk der doden, maar ook dat

van het opstijgen ten hemel. Welnu, in het tweede couplet komen we de hemel inderdaad tegen, in het Duitse origineel in de term 'Himmelsport': *Er ist der Erst, der stark und fest all unsre Feind hat bezwungen und durch den Tod als wahrer Gott zum neuen Leben gedrun-gen, auch seiner Schar verheissen klar durch sein rein Wort, zur Himmelsport desgleichen Sieg zu erlangen*. In deze tekst klinkt overduidelijk 1 Korintiërs 15:20-27 door: Christus is de eerste van de gestorvenen (vs. 20), door Christus zullen ook wij levend worden (vs. 22).

In het *Compendium* noemt Ad den Besten enkele onderscheidende 'trekjes' van zijn vertaling: *In strofe 1 valt op dat de boodschap van de opstanding - het 'woord des levens' - veel gewicht krijgt. In de tweede strofe verschijnt de Opgestane uitdrukkelijk als de Eersteling, die door de dood heen het nieuwe leven is binnengegaan - Hij houdt de poort open opdat ook wij zullen binnen gaan [...] En in de laatste strofe is [...] sprake van ons woord en onze daad, waarin Christus' overwinning a.h.w. manifest moet worden willen wij ons met recht christenen noemen*.

Melodie

De melodie waarmee 'Mit Freuden zart' in 1566 gecombineerd werd, was slechts ten dele een nieuwe melodie. In 1530 verscheen namelijk in Parijs een bundel chansons met daarin o.a. 'Une pastourelle gentille', tekst en melodie van dit lied waren van de hand van Clément Marot (1496-1544), hofdichter van de Franse koning. Dezelfde Clément Marot, die het lied ruim voor 1530 schreef, raakte betrokken bij de zaak van de Reformatie en vervolgens ook bij de wording van het berijmde Geneefse Psalter. Hij werkt daaraan van 1542-43, in Genève en onder toezicht oog van Calvijn. In die periode ontstaat psalm 138. De melodie van Marots chanson ondergaat een gedaanteverwisseling en wordt gecombineerd met deze net berijmde

psalm. Weliswaar ging Marot niet zelf over de melodie maar Calvijns cantor van dat moment, Guillaume Franc, eventueel ook diens opvolger en de bezorger van de eerstvolgende psalmuitgave, Louis Bourgeois. Maar óf Marot heeft zelf zijn melodie getipt óf Franc dan wel Bourgeois kende haar en vond haar de moeite waard.¹ Een aantal jaar later en fiks wat kilometers verderop in Europa houdt Georg Vetter zich bezig met een Tsjechische vertaling van het Geneefse Psalter. Hij kent de melodie van Psalm 138 of komt haar bij zijn vertaalwerk tegen. Vetter beseft dat dit een melodie is die er om vraagt opnieuw en binnen een andere context gebruikt te worden. De melodie wordt dus opnieuw bewerkt, zo dat er een eenheid ontstaat met een lied van Vetter, 'Mit Freuden zart'.

Structuur

'Mit Freuden zart'/'Laat groot en klein' heeft een eigenzinnige structuur: 11 regels, hoofdzakelijk kort, maar ook drie keer lang. Het lied is opgezet in de barvorm. De regels 1-3 en 4-6 zijn de twee *Stollen* en vormen samen het *Aufgesang*, de regels 7 t/m 12 vormen samen het *Abgesang*. Kijk je nu naar de afwisseling tussen korte en lange regels, dan zie je dat de beide *Stollen* en het *Abgesang* alle drie met een lange regel worden besloten; de eerste twee lange regels zijn gelijk, de derde grotendeels, in alle gevallen gaat het om een afsluitende en toonsoortbevestigende melodieregels. Die toonsoort is D-groot. Het hele bereik van de melodie wordt gelijk neergezet: r. 1 met een stijgende lijn vanaf de lage d, r. 2 een dalende lijn vanaf de hoge d, en r. 3 de toonsoortbevestigende afsluiting. Niet alleen de toonsoort en het toonbereik worden hier neergezet, ook het karakter van de melodie: stijgend naar de hoge d en vervolgens via een mooi ritmisch cadenspatroon terug naar de basis: vrolijk en expansief. Het *Abgesang* vertoont het omgekeerde patroon:

inzetten op de hoge d in r. 7, een exacte herhaling van die noten maar met een ander ritme in r. 8, terug naar de laagte in 9-10 en de afsluiting in 11. Het is mooi om te zien hoe de structuur van tekst en melodie nog weer wordt onderstreept door het rijmschema: aab ccb ddeeb.

Zingen

De melodie mag dan sterk lijken op die van psalm 138, ze is wel een zelfstandige melodie! Met andere woorden, de melodie moet ingestudeerd en gezongen worden vanuit haar eigen karakter. Dat wil zeggen: haar eigen ritmisch en melodisch verloop. Naast dat wat hierboven over de melodie is gezegd, betekent dit een eigen ritmisch verloop: halven en kwarten, tweemaal een hele noot en tweemaal een 'stralende' figuur (gepunteerde kwart plus achtste). En verder geen rusten tussen de regels, alleen een opmatige rust aan het begin van r. 9. De melodie vraagt, meer nog dan die van psalm 138, om een levendig tempo en een ritmisch geprofileerde manier van zingen. De regels 1-3 en 4-6 vormen één doorgaande beweging, levendig naar melodie en ritme, die pas tot rust komt op de lange noot aan het slot van r. 3 en 6. Voor even maar, want de inzet van de volgende regel moet gelijk energiek zijn. Ook r. 7-11 loopt in één beweging door.

Anje de Heer is musicus en publicist liturgie en kerkmuziek. Zij verzorgt voor de deputaatschappen Eredienst en Kerkmuziek het Steunpunt Liturgie.

Noot:

1. Van enkele melodieën van het Geneefse psalter is bekend dat ze teruggaan op een voorloper. In vrijwel alle gevallen gaat het daarbij om een Middeleeuwse hymne of sequens. De melodie van Psalm 138 is de enige die teruggaat op de melodie van een wereldlijk lied. De 16de-eeuwse Franse chanson was overigens een muziekgenre 'van stand' en geen volkslied.

uit de kerken

Amersfoort-Zuid - beroepen: J. Holtland te Zeewolde
Nijkerk-West - beroepen: J. Holtland te Zeewolde
Assen-West - beroepen: A.A.J. de Boer te Ureterp
Leeuwarden - beroep aangenomen: P.J.C. Colijn te Zaltbommel
Sliedrecht - beroepen: kandidaat P.G. Hommes te Wageningen

Groningen-Noord - wijziging: (werk)telefoonnummer van ds. M.A. de Niet is 06-22664869

Handboek 2009 - correctie: Per abuis staat in het nieuwe *Handboek GKv 2009* op blz. 302 nog het deputaatschap 'Kerkrecht en kerkorde' vermeld. Dit deputaatschap is door de GS Zwolle-Zuid 2008 opgeheven. Er is door de GS een deputaatschap 'Herziening KO' benoemd, dat alleen voor dat onderwerp dient.
 Contactadres: tpel@solcon.nl

Handelingen 13:48

Je toeleggen op óf bestemd zijn voor het eeuwige leven?

Zo kent u die bijbelwoorden misschien: 'Toen nu de heidenen dit hoorden, verblijdden zij zich en verheerlijkten het woord des Heren; en allen, die bestemd waren ten eeuwigen leven, kwamen tot geloof' (Hd. 13:48). De NBV verwoordt het eind zo: '... en allen die voor het eeuwige leven bestemd waren, aanvaardden het geloof'.

E.A. de Boer ■

Van toen naar nu

Er is een andere vertaling voorgesteld die tegelijk een andere spits aan de woorden geeft: '... allen die *zich hadden toegelegd* op het eeuwige leven aanvaardden het geloof'. In een artikel in *Met andere Woorden*, het kwartaalblad over bijbelvertalen van het Nederlands Bijbelgenootschap dat predikanten en andere theologen ontvangen, schreef dr. D. Holwerda een artikel bij zijn voorstel tot vertaling van Hand. 13:48. Het artikel torst een titel met een lading: 'Predestinatie in Handelingen?'

Voor het tentamen dogmatiek leerden we in mijn studententijd het *Handboek van de gereformeerde dogmatiek* van A.G. Honing. We moesten ook alle bijbelteksten als bewijsplaatsen uit het hoofd leren.

- Bij het hoofdstuk 'over de besluiten van God' leerden we Handelingen 13:46b, Paulus' woorden tegen de Joden van Antiochië: 'doch nu gij het verstoot en u het eeuwige leven niet waardig keurt, zie, nu wenden wij ons tot de heidenen'. Dit vers maakt duidelijk, aldus Honig: de zonde is niet de oorzaak van het besluit der verwerping, want dan zou God alle mensen hebben moeten verwerpen; menselijke zonde wordt wél de oorzaak van het vonnis van verdoe-menis. Wie zondigt, is daarvan zelf de oorzaak.
- Daartegenover is het geloof wel degelijk de vrucht van (het besluit van) uitverkiezing. Puur een gave van God aan de mens. Daarbij leerden we Hand. 13:48b uit het hoofd, dat vers over de heidenen in hetzelfde Antiochië: 'en allen, die bestemd waren ten eeuwigen leven, kwamen tot geloof'. Bewijsplaats voor de leer van de uitverkiezing. Tegen de gedachte dat God zou kiezen omdat Hij vooruit zag en geloof vond (*Handboek*, 261, 273).

Van oud naar nieuw

Niet alleen in oudere dogmatiek vind je deze klassieke bewijstekst. H. de Jong stelt in *Van oud naar nieuw* '[...] dat we niet kunnen zeggen dat wij persoonlijk van eeuwigheid tot de zaligheid gepredestineerd zijn'. Hij richt zijn stelling tegen nadruk op persoonlijke zekerheid ten aanzien van eeuwig-definitieve verkiezing. Tegelijk onderkent De Jong dat dit accent wel in retrospectie, terugziende, in de Schrift voorkomt. NL. 'om te laten zien dat God niet verrast wordt door de feiten'. Dan haalt hij ook Handelingen 13:48 aan.² Hij licht toe: 'Zulke teksten die over het eeuwig definitieve van de voorbestemming spreken, functioneren in de Schrift als hoeders van het geheimenis dat om de uitverkiezing heen hangt en dat niemand in staat is op te klaren.'

Met andere woorden: uit een tekst als Handelingen 13:48 klinkt, ook volgens H. de Jong, een signaal van het eeuwig-definitieve van God die mensen verkiest! Dr. D. Holwerda, eveneens lid van de Nederlands Gereformeerde Kerken, presenteert echter een vertaling die naar zijn zeggen dit Schriftwoord 'onbevangen' wil laten spreken. Op zich juich ik dat toe. Want wat we 'bewijsteksten' noemen is soms niet zo evident als het lijkt.

Van bewijstekst naar taalkunde

In de inleiding van zijn artikel herinnert Holwerda aan de dogmatische lading van de bekende vertaling en cursiveert: 'Men meent erin te lezen dat slechts zij *die door God van eeuwigheid daartoe bestemd zijn*, tot het geloof kunnen komen en de zaligheid beërven.' De auteur wijst terecht op Dordtse Leerregels I, art. 10, waar de tekst tenslotte wordt uitgeschreven, en niet alleen maar in de kantlijn genoemd. Terecht stelt Holwerda dat een taalkundige zich door een gevestigde dogmatische interpre-

tatie niet mag laten weerhouden de teksten nog eens fris te benaderen. Zelfs een dogmaticus moet filoloog willen worden! Een goede les voor iemand die sinds kort als docent in het Grieks van het Nieuwe Testament aan de slag is.

Van taalgebruik en tekstverband

Holwerda noemt de volgende gronden voor zijn alternatieve vertaling. De eerste twee zijn puur van taalkundige aard: welke betekenissen heeft het werkwoord en hoe komt het bij andere Griekse schrijvers voor? De derde is exegetisch: hoe past een bepaalde betekenis in het groter geheel van zin en paragraaf?

1. Het werkwoord *tattoo* betekent: stellen, plaatsen. Er is ook het zgn. reflexief (wederkerend) gebruik: zichzelf stellen (*heauton tattein*). En dat zowel in de actieve vorm als in de passieve, 'gesteld worden'.
2. Holwerda geeft voorbeelden van mediale vormen (zeg maar: tussen actief en passief in) waar de reflexieve betekenis uitgedrukt wordt door het woord 'zichzelf' (*seauton*) of uit het tekstverband blijkt. Hij heeft zijn voorbeelden uit verschillende perioden gekozen, uit de 5-4^e eeuw voor Christus (Thychidides, Xenophon), maar ook uit de 1^e eeuw voor (Dionysius) en die na Christus (Plutarchus). Hij stelt een betekenisontwikkeling in het gebruik van het werkwoord vast: van 'zich tot iets stellen' tot 'zich op iets toelagen'. Zo vinden we het ook in het Nieuwe Testament, in 1 Korintiërs 16:15, waar van Stephanas en de zijnen gezegd wordt 'dat ze zich in dienst van de heiligen gesteld hebben' (in het Grieks plus 'zich zelf', *heautous*).
3. Het derde argument van Holwerda: ook het tekstverband van Handelingen 13 suggereert een reflexieve ('zichzelf toelagen op') in plaats van passieve vertaling ('bestemd worden'). In vers 46 zei Paulus immers tegen de Joden in Antiochië: aangezien u de boodschap van God afwijst 'en zichzelf het eeuwige leven niet waardig acht' (*ouk aksiou krinete heautous*), zullen we ons nu tot de heidenen wenden. Tegenover Joden die zichzelf het eeuwige leven niet gunnen (13:46) zet Lucas de heidenen 'die juist uit zijn op dat eeuwige leven', zoals Holwerda parafraseert.

Van exegese naar dogmatiek?

Dr. D. Holwerda is een befaamd Graecus, emeritus hoogleraar Griekse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij promoveerde in 1955 op een in het Latijn gesteld proefschrift over het Griekse woord *physis* in de tijd voor Aristoteles. Kom daar vandaag nog eens om! Kortom, een filoloog van duizelingwekkende statuut. Sinds jaar en dag publiceert hij kleine studies die nieuw licht op bijbeltek-

sten werpen. In *Opbouw*, in boekvorm. En dat vanuit zijn enorme kennis van allerlei Griekse schrijvers. Maar is deze taalkundige zelf vrij van dogmatische betrokkenheid?

Douwe Holwerda is een broer van de bekende prof. Benne Holwerda, de Kamper oudtestamenticus die zo jong overleden is (1952). Hij heeft zich vanaf dat moment ingezet voor de erfenis van zijn geliefde broer, onder meer door de uitgave van diens collegedictaten. Ook wat B. Holwerda over de uitverkiezing schreef, is door zijn jongere broer overgeleverd.³ Terwijl de oudere zijn frisse gedachten over uitverkiezing in de Bijbel wel op schrift stelde (in het plaatselijk kerkblad), maar niet als afgerond presenteerde en het tot verdere uitwerking niet mocht komen. Heruitgave van die artikelen in later tijd door D. Holwerda wijst op grote betrokkenheid bij het onderwerp. Daarom is mijn vraag of de filoloog zelf vrij is van dogmatische, eventueel ondogmatische vooringenomenheid. Zijn opstel draagt immers de volgende titel met vraagteken: 'Predestinatie in Handelingen?' Ik zet enige vraagtekens bij het vertaalvoorstel.

Van vraag naar antwoord

Eerst moeten de taalkundige argumenten gewogen worden. De vorm die vertaald werd met 'die bestemd waren' (*esan tetagmenoi*) komt veelvuldig voor. Bijvoorbeeld:

- de *aangewezen* scheidsrechters (Sophocles),
- de *vastgestelde* tijd (Herodotus),
- *verplichtingen* die nagekomen worden.

Die vorm drukt in de regel uit wat door anderen ten aanzien van het subject gedaan is: de scheidsrechter worden aangewezen, het tijdstip wordt vastgesteld. De mediale vorm heeft passieve betekenis: de scheidsrechters zijn (weten zich) aangewezen, de tijd is vastgesteld.

1. Uit de voorbeelden van Holwerda blijkt: het werkwoord waar het om draait, kan inderdaad wederkerige betekenissen hebben. Maar dan staat er veelal het wederkerig voor-naamwoord 'zichzelf' bij (*heautoi*, reflexief pronomen)! Dat woordje 'zichzelf' ontbreekt juist in Hand. 13:48. Het komt voor in de voorbeelden van klassieke auteurs én dat van 1 Kor. 16:15. Het ontbreekt in Hand. 13:48 en de context. Je zou denken: dat is logisch bij een passieve vorm - daarom vertalen we die juist reflexief: 'zichzelf instellen op'. Echter, ook bij Holwerda's eerste voorbeeld wordt in het tekstverband 'zichzelf' uitgedrukt (Dionysius van Halicarnassus).
2. Er staat een bijzondere werkwoordsvorm, zeg maar 'de verleden tijd in de verleden tijd', en die drukt een toestand uit. Deze toestand, bestaand vanuit het verleden ('zovelen als bestemd waren...'), leidde tot 'en zij kwamen tot geloof', dus zij begonnen te geloven. Een volgend argument dat tegen Holwerda's vertaalvoorstel pleit: er

blijft weinig verschil over tussen het hoofdwerkwoord 'en zij aanvaardden het geloof' en de nadere kwalificatie 'zij die zich hadden toegelegd op het eeuwige leven'. Eerst hadden zij zich al op eeuwig leven gericht en dan, op Paulus' prediking, komen zij tot geloof. Het lijkt mij ongebruikelijk dat Paulus zou uitdrukken op welke wijze de niet-Joden voorgesorteerd stonden voor hun bekering.

3. Een derde aspect dat niet voor Holwerda's voorstel pleit: het relatieve (definitieve) adjectief 'zovelen als' (*hosoi*) neemt Holwerda absoluut door het te vertalen met 'allen'. Zo komt het in het NT voor: allen die (Hand. 4:6, 34; 10:49; Rom. 2:12). Het leidt een typering in. Welke mensen kwamen tot geloof? Zovelen als 'bestemd waren' of 'zich richtten' op het eeuwige leven. Ook dit aspect suggereert verschil tussen het hoofdwerkwoord en de bijzin: wat zij deden en wat (daarvoor) aan hen gedaan werd.
4. Ik vond een verwijzing naar een Hebreeuwse parallel, die bij de rabbijnen voorkomt en vertaald luidt 'bestemd voor het leven van de komende wereld'.⁴ Zou de jonge Paulus, als leerling gezeten aan Gamaliëls voeten, die uitdrukking geleerd hebben?

Van Gods beleid en ongeloof

Het vertaalvoorstel van dr. Holwerda heeft mij niet overtuigd. Zijn taalkundige argumenten zijn niet doorslaggevend. Maar zijn exegetisch punt? Is dit de vergelijking: de Joden 'die zichzelf het eeuwige leven niet waardig achten' (vs. 46) en de Grieken die 'zichzelf op het eeuwige leven richtten' (vs. 48)? Ja, maar in het eerste geval spreken Paulus en Barnabas: het oordeel over het ongeloof van Israël in de verstrooiing. Daarin ligt al voorbeschikking uitgesproken. Zo was Gods beleid: 'De boodschap van God moest het eerst onder u worden bekendgemaakt, maar aangezien u die afwijst en uzelf het eeuwige leven niet waardig acht, zullen wij onszelf tot de heidenen wenden'. De eigen schuld wordt zwaar onderstreept. In het tweede geval komt de typering uit de pen van Lucas. Stelt hij nu tegenover Paulus' woord over de Joden dat de heidenen van Antiochië zich wel hadden ingesteld op het eeuwige leven? Nee, het contrast is: eerst moest het evangelie aan Israël bekend gemaakt worden, dan (in het spoor van Israël's nee, vgl. Rom. 11) aan de heidenen. Van die werkelijkheid doet Lucas verslag. Wat gebeurt er als apostelen van Christus zich tot de heidenen wenden?! In het licht van Gods beleid in de geschiedenis verwacht ik vervolgens eerder een uitspraak over het wonder van de bekering van heidenen ('bestemd') dan over hun houding ('zich ingesteld').

Van voorbeschikking tot geloof

We moeten niet teveel willen ontlenen aan Paulus' woorden in Hand. 13:48. Er staat niet uitgespeld dat zij tot eeuwig leven bestemd waren dat ook 'van eeuwigheid' waren. Ook schreef Paulus niet dat zij het 'door God' waren (zo wel in Rom. 13:1), zoals een andere exegeet vurig opmerkt.⁵ Deze moest niets van een duiding van voorbeschikking hebben. 'Wat Lucas als vooronderstelling van niet weinig heidenen zegt is dus dit, dat zij al vroeger, onbevredigd door hun religieuze positie en zedelijke toestand tot dan toe, met hun denken en streven op het eeuwige leven gericht waren.' Dat lijkt op wat dr. Holwerda aanduidt. Maar ook zijn vertaalvoorstel gaat wel over een woord op Schrift dat in een lange en sterke traditie (Augustinus, Calvijn) met de uitverkiezing Gods in verband is gebracht. Wie over Handelingen 13:48 een taalkundig artikel schrijft, en vragend 'Predestinatie in Handelingen?' erboven zet, vraagt 'zelf' om weerwoord.

Dr. Erik de Boer is Universitair docent klassieke talen aan de TU Kampen en hoogleraar Geschiedenis van de Reformatie aan de VU Amsterdam.

Noten:

1. In *Met andere woorden* 2008/4 (december), 38-41. Dit nummer kan worden gedownload via de website van het Nederlands Bijbelgenootschap.
2. H. de Jong, *Van oud naar nieuw. De ontwikkelingsgang van het Oude naar het Nieuwe Testament* (Kampen, 2002), 280.
3. Zie mijn opstel 'Huiswerk van Holwerda. Zijn invloed inzake de verkiezingsleer in kaart gebracht, in: *Holwerda herdacht*, red. George Harinck [Ad Chartasreeks 10] (Barneveld: De Vuurbaak, 2005), 227-263; in vertaling: 'Unfinished Homework: Charting the Influence of B. Holwerda with respect tot the Doctrine of Election', in *Mid-America Theological Journal* 18 (2007), 107-136.
4. Strack-Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* II, 726v (participium pu'al van de stam zmn, vastgesteld zijn).
5. Theodor Zahn, *Die Apostelgeschichte des Lucas* II (Leipzig, 1921), 452-55. In een voetnoot herinnert Zahn eraan dat ook *hupotassomai* (onderdanig zijn; zich onderwerpen) dikwijls reflexieve betekenis heeft. Vgl. in 1 Kor. 16:15-16 waar na *tassoo* ook, in woordspel, *hupotassoo* (aor. con.) gebruikt wordt, in woordspel lijkt me.

Jezus' sterven

gedicht

'En Jezus boog het hoofd en gaf de geest'
Johannes 19:30

Het is volbracht... Mijn goede Heer
 buigt nu zijn moede hoofd terneer
 en geeft in Vaders hand zijn geest.
 Het is voor God genoeg geweest.
 Mijn ziel, is Jezus' sterven niet
 het grootste wonder, ooit geschied?

O dood, uw scherpe angel is (*1)
 de zonde, die mijn mangel is!
 De zonde, vreeslijk in haar kracht,
 houdt door de wet mij in haar macht.
 De dood heeft recht op mij: ik sterf.
 Stort ik voor eeuwig in 't verderf?

Hoe vreemd! De dood vergrijpt zich aan
 één die nooit zonde heeft gedaan.
 Door valse aanklacht heeft de wet
 zichzelf hier buiten spel gezet.
 Verspelen wet en dood hun recht,
 dan blijft er Eén, die 't pleit beslecht.

De Mens die rein geboren is,
 de Mens naar Gods gelijkenis,
 is hier om mijnentwil doorwond,(*2)
 om mij is 't, dat de dood Hem schond!
 De straf die mij de vrede bracht
 droeg Hij in deze wrede nacht.

Geen macht, die mij aan Hem ontrooft,
 geen vloed, die Jezus' liefde dooft!
 O dood, waar is uw angel nu?(*3)
 De afgrond overweldigt u!
 Ik ben van wet en zonde vrij!
 De dood is eeuwig dood voor mij!

Gij buigt uw hoofd, o goede Heer.
 Buig U nu vriendlijk naar mij neer.
 Gij, die uw bloed voor mij vergoot,
 kom met de krachten van uw dood:
 neem hart en ziel en leven buit
 en roei de zonde in mij uit.

Ik kan het sterven niet ontgaan,
 maar zal genezen vóór U staan!
 Mijn dood is kostbaar in uw oog.(*3)
 Gij tilt mijn ziel tot U omhoog.
 Ja, door Uw sterven leef ik nu
 in alle eeuwigheid voor U!

(*1) 1 Kor. 15:54-57

(*2) Jesaja 53:5

(*3) Psalm 116:15

Naar het IJslands van Hallgrímur Pétursson (1614-1674)

Vertaling: Johan Klein

Melodie: Het gebed des Heren (Gez. 5)

Uit: *In de schaduw van het kruis*, 2006

Zie: www.prozamusica.nl

Ik ben gedoopt!

meegelen

In *Terdege* schrijft H. van Groningen over de doop. Van Groningen is directeur van De Vluchtheuvel (een hulpverleningsorganisatie vanuit de Gereformeerde Gemeenten), en hij is ouderling binnen de Gereformeerde Gemeenten. Een gezond gereformeerd geluid over verbond en doop, gericht op de jeugd.

T. Groenveld ■

Veel jongeren (ook in reformatische kring) vragen zich af of de kinderdoop wel juist is.

“...Waar lees je in de Bijbel nou echt duidelijk over de kinderdoop? Laat de volwassenendoop niet beter zien waar het om gaat...? Deze vragen zijn te verklaren. De samenleving, ook de kerkelijke, is opener geworden. Daardoor is er veel uitwisseling tussen leden van verschillende groeperingen. Daarbij leven we in een tijd dat we graag iets willen zien en ervaren. Dat lijkt bij de volwassenendoop meer het geval dan bij de kinderdoop. Ook zijn we sterk voor het maken van eigen keuzes en de eigen verantwoordelijkheid. Dit sluit goed aan bij de volwassenendoop. Je wordt immers gedoopt op basis van jouw geloof dat jij belijdt.”

Van Groningen sluit aan bij het boekje van de christelijk gereformeerde predikant B. Loonstra over de doop.

“De bekende argumenten vóór de kinderdoop zijn niet ‘bij elkaar geharkt’, maar bijbels gefundeerd. De woorden “die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn” (in die volgorde, zeggen voorstanders van de volwassenendoop) staan in het verband (Matteüs 28) [moet zijn: Markus 16, TG] van het zedingsbevel. In die situatie is die volgorde logisch: heidenen komen eerst tot geloof en worden pas daarna gedoopt. Maar dan wel met heel hun huis! Zo was dat vanaf het begin van de christelijke gemeente. “Want u komt de belofte toe en uw kinderen”, sprak Petrus al op de Pinksterdag (Handelingen 2 vers 39). Er is in het Nieuwe Testament een doorgaande lijn tussen het Oude en Nieuwe verbond.

Dat beleef je als een wonder als je er oog voor krijgt. “Ik heb toch zeker niet om mijn doop gevraagd”, zei een jongen voor wie het allemaal niet meer zo hoefde. Hij had nog

gelijk ook! Voor hij iets kon vragen, kwam God al naar hem toe om hem iets te vragen: “Mijn zoon, geef mij je hart...” Daarbij ziet God eerlijk dat we in Zijn rijk niet kunnen komen zonder wedergeboorte. Maar even duidelijk sprak God dat Hij Zijn waarheid niet zal krenken, maar eeuwig aan Zijn verbond zal gedenken. Met daarbij de belofte: “...doe uw mond wijd open en Ik zal hem vervullen.” (Psalm 81 vers 11).”

In plaats van kinderdoop spreekt van Groningen liever over verbondsdoopt, die bediend wordt aan kinderen van gelovigen en aan ongelovigen die tot geloof komen.

Aan het eind van zijn artikel doet hij een appel:

“Tot slot zouden voorstanders van deze verbondsdoopt minder moeten discussiëren en meer moeten getuigen van hun doop. Of beter: van de God van hun doop! Waarom hoor je dat zo weinig? Dat God Zijn waarheid nimmer zal krenken, maar eeuwig aan Zijn verbond zal gedenken. Dat Hij begon, toen ik nog niet eens kon beginnen. Dat ik zwart en onrein ben, maar dat het bloed van Jezus Christus reinigt van alle zonden. Dat ik ben weggelopen naar een ver land, maar dat Hij mij toch als Zijn kind en erfgenaam wil aannemen. Dat Hij mij door Zijn Heilige Geest leidt door dit leven naar het eeuwige leven. Dat, als ik uit zwakheid in de zonde val, niet aan Gods genade hoeft te twifelen, omdat er een eeuwig verbond der genade is. Dat is voor mij vaak te groot om te geloven. Maar daarom liet God mij dopen. Als een zegel en ontwijfelbaar getuigenis dat ik een eeuwig verbond der genade met God heb. Grondeloze barmhartigheid!”

Ds. Tonnis Groenveld is emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk te Uithuizen en woont te Roodeschool.

PERSBERICHTEN

Welkom thuis! - als een moslim zich laat dopen in uw gemeente...

Samen met Evangelie & Moslims organiseert DTEG (Deputaatschap Toerusting Evangeliserende Gemeente) een negental regioavonden in heel Nederland waarop belangrijke vragen over de omgang met (ex-)moslims behandeld worden.

- Wat gebeurt er wanneer een moslim zich laat dopen in uw gemeente?
- Hoe is de opvang en begeleiding van zo'n nieuwkomer?
- Welke achtergrond heeft hij of zij en wat kunnen wij in Christus' naam voor hem of haar betekenen?

Steeds meer gemeenten hebben te maken met christenen uit een islamitische achtergrond. Zij worden dikwijls niet meer aanvaard in hun oude moslingemeenschap. De vraag aan ons en onze gemeente is of ze door ons wel geaccepteerd en echt opgenomen worden in onze christelijke gemeenschap. Om een plek te vinden in 'Gods huis-gezin' vraagt een inspanning van twee kanten. Over dit thema verscheen onlangs een belangrijk boek:

Welkom thuis! Pastorale zorg voor christenen met een moslimachtergrond

Velen zijn zich niet bewust van de strijd en moeiten die de nieuwkomer kent en van zijn of haar geheel andere achtergrond. Ook is men zich er vaak niet van bewust dat de eigen kerkelijke gemeente sterk gestempeld is door de westerse cultuur en samenleving en daardoor een drempel vormt voor anderen om in eenheid Christus te dienen. Christenen met een andere achtergrond en uit andere culturen werkelijk een thuis bieden in de christelijke gemeente vraagt 'huiswerk'. Het vraagt de bereidheid om samen de weg te zoeken waarin God ons zegenen wil. Dat is ook het doel van de regioavond. U bent daar hartelijk voor uitgenodigd en kunt daar al uw vragen over de omgang met moslims en de opvang van ex-moslims kwijt.

Ter voorbereiding op de avond kunt u het boek lezen (in de boekwinkel te koop voor € 8,50). Het is ook mogelijk om de inhoudsopgave en een gedeelte uit het boek (artikel van drie kantjes) aan te vragen via buro@evangelie-moslims.nl Dit wordt u dan digitaal toegestuurd.

N.B. Op de avond zelf wordt het boek met korting (voor € 7,50) aangeboden!

C.W. Rentier en H.J. Takken - stafmedewerkers 'Evangelie & Moslims'

ds. L.W. de Graaff en ds. L.E. Leeftink - bestuursleden 'Evangelie & Moslims' namens de GKv

Donatus
verzekert vertrouwd

Donatus verzekert kerkgebouwen en alles wat daarbij hoort. Zoals doopvonten, kanselbijbels en orgels. Ook voor vrijwilligers en werkers in kerkelijke dienst hebben we passende verzekeringen. Donatus is een betrokken specialist. Klein genoeg om u persoonlijk van dienst te zijn. Groot genoeg om met een gerust hart uw verzekeringsbelangen aan toe te vertrouwen. Donatus is een onderlinge verzekeringsmaatschappij zonder winstoogmerk. Samen met u zorgen we ervoor dat wat waardevol is, behouden blijft voor onze kinderen en hun kinderen en hun kinderen...

Donatus

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700